

²² Gulianme van Gemert: *Zur Rezeption der Werke von Luis de Granada im deutschen Sprachraum in der frühen Neuzeit. Prolegomena zur Erforschung der Vermittlertätigkeit von Mathaeus Tympius. Beiträge zur Aufnahme der italienischen und spanischen Literatur in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert.* hsg. Alberto Martino, Amsterdam-Atlanta, 1990. 289-336. (Chloe Beihefte zum Daphnis 9.)

²³ Először 1585-ben Velencében, majd 1595-ben Kölnben jelent meg latin fordítás. Természetesen eldönthetetlen, hogy Trauzner melyiket olvasta. Mi az Országos Széchényi Könyvtárban meglévő kölni kiadást használtuk, amelynek fordítója Michael ab Isselt volt. Megjegyezzük még, hogy az Erdélyben tevékenykedő Szántó Arátor István 1587-ben tervbe vette Ludovicus Granatensis műveinek magyarra fordítását. vö. *Monumenta Antiquae Hungariae III. (1587-1592)* ed. Ladislaus Lukács S. J. Romae, 1981. 85-86.; Timár Kálmán: *Szántó Arátor István irodalmi tervei, Irodalomtörténeti Közlemények*, 1930. 35-36.

²⁴ Szilágyi Sándor: *Gyulafalvi Lestár történeti maradványai*, Történelmi Tár 1893. 135. Az „idők” változását egyébként jól mutatja, hogy a felvidéki Horváth Stansith Gergely leányát elvevő fia már katolizál, s gyermekeit a kassai katolikus mártírok nevére kereszteli. vö. Szendrei János: *A Kapiak családi levéltára*, Századok, XXIV. 1890. 337-346. Berzeviczy Edmund: *A csatári és szedkerti Hoffmanok*, Századok, XXVI, 1892. 621-632. Ifjabb Hoffman György itt említett könyvjegyzékéről lásd: *Könyvtörténeti Füzetek III. Magángyűjtemények Magyarországon 1545-1772* ed. Herner János, Monok István, Szeged, 1983. 18.

²⁵ Hellebrandt Árpád: *Az Olmützben tanult Magyarok 1590-1664*, Történelmi Tár, 1888. 196-208. listáján nem szerepel. Az adatot az anyakönyv kéziratából merítettük.

Dr. GAAL GYÖRGY

AZ UNITÁRIUS ISKOLAÜGY TÖRTÉNETI VÁZLATA

- Egy lexikon-szócikk adatai -

Az erdélyi reformáció vezető egyénisége 1555-től, kolozsvári lelkészé választásától kezdve Dávid Ferenc. Lutheránus majd kálvinista hitelveket vall, végül az 1560-as évek közepén kigondolja saját hitelveit, melyek alapján létrejön az európai reformáció legradikálisabb ágazata, az egyistenhívő antitrinitarizmus, vagy mai nevén unitarizmus. Az egyház alapításának éve 1568, ekkor hozta a tordai országgyűlés vallási türelmi rendeletét. Még az évben Dávid Ferenc a gyulafehérvári hitvitán Erdély fejedelmét és a főrendek többségét, majd hazatérve egész Kolozsvárt az unitárius hitre térítette.

Az 1557-es tordai országgyűlés felkérésére Izabella királyné a kolozsvári domonkosok elhagyott kolostorépületében iskolát létesített. Ennek rektora éppen Dávid Ferenc volt, akinek hatására ez az iskola is unitáriussá vált, s évszázadokon át a felekezet legfontosabb intézménye lett. Fenntartására János Zsigmond fejedelem a kolozsvári dézsma egynegyedét utalta ki, s ezen ado-

mányát a későbbi fejedelmek is megerősítették. Az óvárban működő iskola az európai protestáns humanista iskolák rendszerét követte, általában hat-nyolc osztályt működtetett, melyekben a latin nyelv és a klasszikus kultúra mellett filozófiát és teológiát tanítottak. Az iskola élén egy rektor és egy-két lektor állt, néhány felsős diák, kollaborátor volt segítségükre. Mivel a város lakosságának fele akkoriban még szász unitárius volt, a diákok két coetusra oszlottak, s bevett szabálynak számított, hogy ha a rektor egyik nemzet képviselője, a lektort a másiktól kell választani. Olyan humanisták oktattak az intézetben, mint az író és nyomdász Heltai Gáspár (1510-1574?), a költő Johannes Sommer (1542-1574) és Georg Deidrich (+1608?), a szombatosság későbbi elindítója, Mathias Glirius (+1590), a lengyel kultúrában is számontartott Jacobus Paleologus (+1585) vagy a széphistoriáíró Enyedi György (1555-1597). Az iskola a teljesen unitárius városi tanács és a plébános irányítása alatt állt, csak az 1660-as évek végétől igényelt a püspök beleszólási jogot a vezetésbe. 1676-ból való a kollégium belső rendjét rögzítő első szabályzat, mely 1839-ig maradt érvényben, megszabta a belső önkormányzatot.

Ahogy az unitárius egyházközségek megalakultak, mindegyikben létesült iskola is, melyekben elemi ismereteket oktattak többnyire Kolozsvárt végzett vagy tanulmányaikat megszakító „oskolamesterek”. Közülük nem egy utóbb lelkész lett. Úgyhogy a kolozsvári kollégium mintának számított. Rangsabb partikulái hosszabb-rövidebb ideig Désen, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen, Nagyváradon, sőt Pécsen is működtek. A Kolozsvár külvárosában fennálló szentpéteri partikulának még az 1630-1660 közötti rektorait is név szerint ismerjük.

Külön csoportot képeztek az alumniális iskolák (Radnót, Hídvég, Szenterzsébet, Torockó), melyek a helyieken kívül idegenből jövő diákokat is befogadtak, s bizonyos adományokból, alapítványokból biztosították megélhetésüket. Ezek közül csak a torockói iskola lett hosszabb életű, a XVI. század végétől 1876-ig ível története. Többnyire egy-két gimnáziumi osztálya s külön leánycsoportja volt. Itt rektoroskodott Felvinczi György (1645-1716) költő, a színjátszás úttörője és Uzoni Fosztó István (1729-1777) egyháztörténetíró. Tanítványa Brassai Sámuel (1800-1897) és Kriza János (1811-1875).

Önálló rangos tanintézetnek számított a tordai. 1589-ig a piaci templom melletti épületben működött, majd akkor a Rákos patak partjára költözött, s 1706-ig - mikor a labancok felgyújtották - középfokú iskola volt. 1711-ben indult újra Kolozsvárról jött diákokkal. 1784-ben fa-, majd az 1860-as években kőépületet kapott. Algimnáziumként működött 1878-ig, amikor polgári fiúiskolává alakították. 1905-ben újra unitárius algimnázium lett, s ebből nőtt ki 1908-ra az új épületbe költöző állami főgimnázium. A tanítványok sorából kiemelkedik Kövály László (1819-1907) történész, Benczédi Gergely (1839-1906) kollégiumigazgató, egyháztörténész, Józán Miklós (1869-1946), Varga Béla (1886-1942) püspökök, a tanárokéból pedig Aranyosrákosi Székely Sándor (1797-1852) püspök, költő, valamint Gyallay Domokos (1880-1970) író.

A kolozsvári anyaiskolára a fejedelemség megszűnte (1690) után nehéz évtizedek köszöntöttek. A császári támogatással berendezkedő katolikusok igényt támasztottak a volt kolostorépületre, s onnan 1693 októberében kény-

telen kiköltözni az iskola a főtéri plébániaépülettel szomszédos három polgárházba. Alighogy az átalakítás véget ér, 1697-ben tűzvész pusztítja el a helyiségeket. Ekkor Kolozsvári Dimén Pál (1655-1720) rektor Hollandiába utazik, s ottan kapott segítséggel sikerül újjáépíteni az intézetet. A diákok száma ekkoriban megcsappant, 1705-ben a tanszemélyzetet egy rektorra és egy lektorra csökkentették. 1716-ban a katolikusok katonai segédlettel „visszafoglalták” a főtéri templomot és plébániát, majd két évi huzavona után az unitárius iskola is kénytelen volt elköltözni a Főtérről. 1718 májusától egy Magyar utcai egyházi tulajdonban levő hathelyiséges polgárházban folyt a tanítás egyetlen oktatóval s kevés diákkal. A jövedelmek nélkül maradt iskola ekkoriban került át az eklézsiától a vallásközösség fennhatósága, anyagi támogatása alá.

Az oktatási rendszer nagyjából azonos volt a többi protestáns felekezetével: az alsó triviális fokozatot a középső, 5-6 osztályos klasszikai tagozat követte, majd erre épült a három évfolyamos akadémiai kurzus, mely lényegében a lelkészképzést szolgálta. Ennek hallgatóiból vagy végzettjeiből kerültek ki a falusi iskolamesterek és a klasszikai tagozat köztanítói is, anélkül, hogy bármilyen pedagógiai felkészítést kaptak volna. Ezen a XVI. századi rendszeren a XIX. századig alig történt változtatás, néhány új tárgy jelent meg, a filozófiát Locke, Wolff majd Kant szerint adták elő. 1751-től rendszeresítették a lányok elemi tanítását.

A felvilágosodás hatására a magasabb képzés-igényt figyelembevéve az 1793-as homoródalmási zsinat elhatározta egy székelkeresztúri gimnázium felállítását. Itt, a Székelyföldön lakott ugyanis a felekezet híveinek kétharmada ekkoriban. Az intézetben 4-5 klasszikai osztály működött, 1861-ben sikerült beindítani a VI. algimnáziumi osztályt. A legjobb diákok Kolozsvárt folytatták tanulmányaikat. Keresztúrról indult Szentiváni Mihály (1813-1842) költő, Kriza János püspök és költő, Berde Mózsza (1815-1893) adománytevő, Berde Áron (1817-1892) kollégiumigazgató természettudós, Kozma Ferenc (1844-1920) pedagógus.

A kolozsvári kollégium részére sikerült a környező telkeket összevásárolni, s erre felépült a Léder József tervezte kétemeletes barokk-klasszicista épület (1806) mintegy félszáz helyiséggel. Itt tanult a XIX. század minden jelentős unitáriusa Bölöni Farkas Sándortól (1795-1842) Krizán, Köváry és a két Berdén át Gyallay Domokosig. Itt létesült 1829-1830-ban az anyanyelvi műveltség ápolására az a Baráti Kör, majd 1834-ben Olvasótársaság, melyek kézíratos gyűjteményeket, diáklapokat állítottak össze, s az erdélyi reformkor vezető szellemeit nevelték fel. 1839-1841 között a fiatalok műveiből három Remény zsebkönyv jelent meg, melyekre Pesten is felfigyeltek. A korszak meghatározó egyénisége Brassai Sámuel volt, ő emelte magasabb szintre a természettudományos oktatást. Az ő 1841-es tantárgyjavaslatát fogadta el a korondi zsinat, s ennek bevezetésével vált magyar nyelvűvé az oktatás. 1842-től a falusi mesternek készülőköt vagy köztanítóságra jelentkezőket csak külön vizsga alapján alkalmazták. Ugyancsak 1842-től Unitárius Nevelésügyi Bizottság intézi a közös iskolai ügyeket. A kollégiumnak már 1805-től öt tanszéke volt, de ritkán tudták valamennyit betölteni, mert csak külföldön végzetek jöhettek számításba.

Az 1847-ben megindított jogi kurzust a forradalom után nem lehetett folytatni, s alkalmazkodni kellett az Organisations-Entwurf osztrák tanügyi rendelet előírásaihoz. A kolozsvári iskolát fő-, a székelykeresztúri algimnáziumként ismerték el, a tordai magániskolai minősítést kapott. A falusi iskolák száma 1851-ben 110 volt. Kolozsvárt 1856-ban nyolcra emelték a rendes tanárok számát, s több helyettest alkalmaztak, hogy eleget tegyenek a szaktanárrendszer követelményeinek. A parancsuralom enyhültével az egyház 1863-ban új tantervet vezetett be, mely azonban sok szempontból visszatért a forradalom előtti állapotokhoz.

A kiegyezés és unió után egy lassú egységesülési folyamat indult be. 1868-tól az új törvénynek megfelelően a 3-4 osztályos elemi iskolákat hatosztályos népiskolákká fejlesztették, de jó részüket átadták az államnak. Míg 1869-ben 103, 1888-ban már csak 40 volt az unitárius elemik száma, s 1873-tól az állami tanítóképzőt végzeteket is alkalmazták, sőt fokozatosan ezek kerültek többségbe. Lényeges változás állott be a tanárképzésben. Míg korábban a német, a XVII-XVIII. században a holland, majd ismét a német egyetemeket látogatták az unitárius akadémisták, a XIX. század közepétől Anglia került előtérbe. Az 1870-es évektől azonban már a hazai egyetemi végzettség az elsődleges. 1880-tól az unitáriusok is megkövetelik a végleges alkalmazásnál a tanári oklevelet, sőt a doktorokat előnyben részesítik. Az 1883-as középiskolai törvény előírásaihoz a két tanintézet fokozatosan alkalmazkodott, míg az államsegély elnyerésekor (Kolozsvár 1890, Székelykeresztúr 1903) eleget tett azoknak. Berde Mózsza nagy hagyatéka és az államsegély tette lehetővé mindkét helyen a Pákei Lajos (1853-1921) tervei szerinti modern iskolaépületek felhúzását (1901, 1914). 1879-1880-tól indult meg „az Unitárius Vallásközösség” iskoláinak közös értesítője, melyből rendre kivált a keresztúri (1893) és a tordai (1894) értesítő. Székelykeresztúron 1915-re épült ki a nyolcosztályos főgimnázium.

A kolozsvári kollégium keretében 1845-től vált külön kétéves tanfolyammá a teológiai oktatás, 1859-ben ezt háromévesre emelték, 1870-ben vezették be a „papi szigorlatot”, 1896-tól szervezetileg is önállósult a Papnevelő Intézet, melynek hallgatói 1897-től a kolozsvári egyetem diákjai is lehettek. 1899-től négyéves a tanfolyam, 1909-től pedig Teológiai Akadémia a kollégium épületében működő főiskola megnevezése.

Az I. világháború utáni romániai viszonyok közt megnőtt az elemi iskolák száma, 1923-ban 85 működött. Kísérlet történt 1919-ben a tordai iskola unitárius főgimnáziumkénti újraindítására. A kolozsvári és a keresztúri főgimnáziumok nyilvánossági joggal 1923-tól román állami tantervek szerint többféle megszorító intézkedés közepette (a nyilvánossági jog korlátozása, más felekezettűek kizárása, egyes tárgyak román tanítási nyelve, tanárok román nyelvvizsgálója, magyarokat különösen sújtó baccalaureatusi törvény stb.) is folytatta tevékenységét. A korszak vezető tanáregyénisége Gál Kelemen (1869-1945) kolozsvári kollégiumigazgató (1900-1925), iskolája és az egész unitárius tanügy múltjának összegezője.

Az 1940-es bécsi döntés után áttértek a magyar tantervre, a székelykeresztúri iskola felvette Orbán Balázs nevét. Az 1948-as román tanügyi reform

az Unitárius Egyház minden iskoláját államosította. Az 1989-es változásokat követően az egykori unitárius épületekben működő kolozsvári Brassai Sámuel és székelykeresztúri Orbán Balázs líceumok mellett 1993-1994-től egy-egy unitárius felekezeti osztály indult. Az Unitárius Teológiai Akadémia 1948-ban általi utasításra egyesült a kolozsvári református és nagyszebeni evangélikus teológiai főiskolákkal, létrehozva a kolozsvári Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetet, ahol máig is folyik a lelkészképzés.

Irodalom:

Kozma Ferenc: *A kolozsvári Unitarium Collegium Ifjúsági olvasó és irodalmi körének múltja*. Kolozsvár, 1867.

Sándor János: *A székelykeresztúri Unitárius Gymnasium története*. Székelykeresztúr, 1896.

Varga Dénes: *A tordai Unitárius Gymnasium története*. Torda, 1907.

Boros György: *Az Unitárius Teológiai Akadémia szervezete, szabályai és fejlődésének története*. Kolozsvár, 1916.

Hofbauer László: *A Remény című zsebkönyv története 1839-1841*. Cluj-Kolozsvár, 1931.

Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568-1900)*. (Kolozsvár), 1935.

Gaal György: *A kolozsvári Unitárius Kollégium értesítői*. Az 1557-ben alapított kolozsvári Brassai Sámuel Elméleti Líceum Évkönyve 1991-1992. 11-16., 1992-1993. 25-30.

A székelykeresztúri Orbán Balázs - volt unitárius - gimnázium 200 éves története. Szerkesztette: Fekete János. Kolozsvár, 1993.

Bodor András: *Iskolánk történetéből*. Kolozsvár, 1994. (Brassai-füzetek 1.)

SIMÉN DOMOKOS

A HARANG ÉS A HARANGSZÓ JELZÉSE

A harang anyja a csengettyű. Keletkezési ideje ismeretlen. 2Mózes 28, 34-35 versei azt igazolják, hogy Áron nemzetsége templomi szertartásra is használta. A prehisztórikus sírokban is találtak csengettyűt. Kis-Ázsiában, Kínában, Amerikában és Európában az ősi népek nagy előszeretettel használták. A pogány Róma és az őskeresztények katakombáinak leletei közt előfordulnak. Nagy Sándor temetésekor a koporsót vivő díszfogat és a 64 kocsiba fogott öszvér csengővel volt teleaggatva. Anyagjuk fém, nemesfém, készítették fehérüvegből, de ismerünk porcelán és terrakotta csengőket is. Rendszerint öntötték, de vannak több darabból összekovácsoltak is. Szerepük a jelzés, figyelmeztetés.

A kereszténység is átvette a csengettyűt, és ahogy nőtt a tekintélye és szerepe a hívő ember életében, úgy növelte harangnagyságúra formáját. Ren-